

МИЛЛИЙ БОҒЛАРДА ФУНКЦИОНАЛ ЗОНАЛАРГА АЖРАТИШДА ГАТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

М. Н. Дехканбаева

Фарғона давлат университети катта ўқитувчиси

Р. Мустаев

Фарғона давлат университети ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақола миллий боғларнинг ҳудудларни функционал жиҳатдан зоналарга ажратишнинг геоэкологик жиҳатларини ўрганишга қаратилган бўлиб, бу жараёнда ГАТтехнологиясидан фойдаланиш усулларини таҳлил қилинган.

Калит сўзлар. Миллий боғ, ГАТ, экологик каркас, геоэкология, барқарор ривожланиш, кўриқхона, экотизим, туризм.

ABSTRACT

This article is aimed at studying the geoeological aspects of the functional zoning of national parks, and analyzes the methods of using GAT technology in this process.

Keywords. National park, GAT, ecological framework, geoeology, sustainable development, nature reserve, ecosystem, tourism.

КИРИШ

Жаҳонда инсон фаолияти таъсирига учрамаган ва табиий ландшафтларни сақлаш, ўсимликлар ва ҳайвонот олами ва уларнинг яшаш муҳитини муҳофаза қилиш ҳамда улардан илмий ва ўқув амалий соҳаларда фойдаланиш иконини берувчи муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни аниқлаш ҳамда улрани ГАТ-технологиялари ёрдамида баҳолашга бўлган эҳтиёж йилдан-йилга ортиб бормоқда. Жумладан, БМТнинг 2030 йилгача барқарор ривожланиш бўйича дастурида “қуруқлик экосистемаларини муҳофаза қилиш ва тиклаш, улардан оқилона фойдаланиш, ўрмонларни рационал бошқариш, чўлланишга қарши курашиш, ерларнинг деградациясини тўхтатиш ва биологик хилма-хиллик йўқолишининг олдини олиш” бўйича вазифалар белгилаб берилган. ГАТ-технологиялари ёрдамида ҳудудларни экологик карталаштириш, шу жумладан миллий боғ ҳудудларини

функционал зоналарга ажратишда аналитик ва синтетик карталарни яратишни тақозо этади.

Республикамизда табиатни муҳофаза қилиш соҳаларида ГАТ технологиялари, жумладан AtlasGIS, WinGIS, ArcInfo, MapInfo, ArcGIS, QGIS (АҚШ), GeoDraw GeoGraph (Россия) дастурлари, Hydrus 1D (Германия) моделида карталар яратиш, аэрокосмик суратларни юклаш, тасвирларни қайта ишлаш, рақамлаштириш ва векторлаштириш, маълумотлар базасини яратиш, картографик тасвирлаш белгиларини қуриш, диаграммаларни тузиш ва моделлаштириш юзасидан муҳим вазифалар белгилаб берилган. Бу вазифаларни амалга оширишда, ГАТ технологияларини қўллаган ҳолда миллий боғларнинг ҳудудларини зоналарга ажратиш, уларда юзага келиши мумкин бўлган экологик ҳолатни карталаштириш ва моделлаштириш муҳим аҳамият касб этади [2, 12].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Экологик картографияни ривожлантириш ва тадқиқ қилиш, экологик карталарни яратиш борасида илмий тадқиқот ишлари Randel Washburne, W.Hartman, А.М.Берлянт, А.П.Золовский, Б.Е.Кочуров, Ф.Ҳ.Ҳикматов Ю.Ахмадалиев, А.Нигматов, В.А.Рафиқов, Ш.М.Шарипов, О.И.Абдуғаниев ва К.Хақимовалар томонидан амалга оширилган. Экологик атласлар яратиш бўйича Review of Napa Valley Historical Ecology Atlas (2012), Ecological Atlas of Alaska (2016), Россия Федерацияси экологик атласи (2002), Москва области экологик атласи (2012) каби ишларда муайян тадқиқотлар олиб борилган ҳамда уларнинг барчаси маълум даражада ижобий натижаларга эришилган.

Бу тадқиқотлар экологик картографияни географик жиҳатларининг илмий асосларини такомиллаштириш учун муайян имкониятларни беради. Бироқ, юқоридаги тадқиқотларда алоҳида миллий боғларни зоналарга ажратишда ГАТ-технологиялардан фойдланишнинг илмий-назарий асослари муайян узвийликда ўрганилмаган, атласлари яратилмаган [3, 4].

НАТИЖА ВА МУҲОКАМАЛАР

Миллий боғларда функциянал зоналарнинг сони ҳудуднинг табиий хусусиятларига ва мавжуд фойдаланиш моҳиятига боғлиқ ҳолда белгиланади. Юқоридаги тадқиқотчилар томонидан функциянал зоналарнинг чегаралари ердан фойдаланишнинг мавжуд контурларига ёки ҳудудий бошқарувга имкон қадар кўпроқ мос келиши асослаб берилган. Жойни ташқи кўриниши чизиқли шаклда

ориентирлашни амалга оширишда сув ҳавзалари, дарё ирмоғи, йўллар, экологик сўқмоқлар ва бошқалар ҳисобга олинган. Шу билан бирга, айрим ҳолларда миллий боғнинг функционал зонларининг ичида алоҳида субзонлар ёки ҳудудларни ажратилиши мумкин. Бундай ҳудудлар, биринчи навбатда, миллий боғни ёки табиатни махсус муҳофаза қилиш режимига эга бўлган зоналарда бўлиши керак [3, 5, 6].

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида давлат Қонунларида миллий боғларда бир-биридан функционал фарқланувчи турли зоналарга ажратилган. Масалан, Россия федерал қонунида миллий боғлар 7 та зонага бўлинган:

- кўриқхона (асосий функцияси – табиий комплекслар ва объектларни ҳамда уларнинг табиий ҳолатини сақланиш) зонаси;
- алоҳида муҳофаза қилинадиган (алоҳида табиий мажмуалар ва объектларни сақлаб туриш учун шароитни таъминлаш) зона;
- таништурув туризми (экологик таълим-тарбия бериш ва диққатга сазовор объектлар билан таништириш) учун ажратилган ҳудуд;
- рекрецион (табиий шароитда дам олишни ташкиллаш) зона;
- тарихий-маданий объектларни муҳофаза қилиш (тарихий ва маданий объектларни сақлаб қолиш учун шароитни таъминлаш) зонаси;
- миллий боғ ҳудудига ташриф буюрувчиларга хизмат кўрсатиш (кечки тунаш жойлар, чодир лагерлари, маданий дам олиш, маиший, ахборот ва бошқа сайёҳлик хизматлари) учун мўлжалланган ҳудудлар;
- хўжалик мақсадлар (миллий боғнинг функционал зоналарини фаолиятини таъминлашда зарур бўлган хўжалик фаолиятни амалга ошириш) учун ажратилган ҳудудлар.

Айниқса, маҳаллий аҳоли яшайдиган ҳудудларда яратилган миллий боғларга алоҳида қаратилади. Юқоридаги функционал зоналарга кўшимча равишда, аҳолининг тирикчилик эҳтиёжларини қондириш учун бу ерда анъанавий табиатдан фойдаланиш ҳудуди ажратилади. Бундай ҳудуд доирасида ов хўжалигини юритиш ёки балиқ овлаш, мевалар ва кўзқоринларни йиғиш, халқ ҳунармандчилигини ва бошқаларга рухсат берилиши мумкин.

Мураккаб зоналар тизими фақат баъзи ҳолларда зарур ҳисобланади: қайердаки, мавжуд табиат комплекси ва ҳудуддан фойдаланиш хусусияти ҳаддан ташқари жуда майдалашган ҳолатда бўлса. Бироқ, бундай ҳолатларда, юқоридагиларни этиборга олиб, ҳар қандай йўл билан миллий боғ моделини соддалаштириш учун ҳаракат қилиш керак. Бундай соддалаштириш усулларида бири функцияси

бир бирига яқин бўлган зоналарни бирлаштириш ҳисобланади. Масалан, бундай усул ёрдамида Болтиқбўйи давлатларида миллий боғларни моделлаштиришда фойдаланиб келмоқдалар. Натижада, Болтиқбўйи давлатларида миллий боғлар 5 та асосий функционал зонага ажратилган:

- кўриқхона режимига эга ҳудудлар,
- рекреация ва танишув туризми учун ажратилган ҳудудлар,
- меҳмон ёки ташриф буюрувчиларга хизмат кўрсатиш зоналари,
- анъанавий табиатдан фойдаланиш зонаси,
- хўжалик мақсадлари учун мўлжалланган ҳудудлар.

Юқорида келтирилган миллий боғнинг моделига эътибор қаратилса, сайёҳларни дам олиши ва танишув туризми вазифалари бажарувчи ҳудудлар миллий боғда бир зонага бирлаштирилган. Миллий боғ, шунингдек кўриқхоналарнинг атрофида кўриқланма зонаси ажратилади. Кўриқланма зоналар муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга салбий таъсирнинг олдини олиш мақсадида хўжалик фаолияти ва бошқа фаолият чекланади ёки тақиқланади [7, 8]. Шунингдек, бундай зонанинг кенглиги табиий ва ижтимоий-иқтисодий шароитларга боғлиқ. Ҳимоя зоналарнинг ўлчамлари ва режими, шунингдек ер участкаларини сақлаш вазифаси муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил этиш билан бир вақтда белгиланади. Бундай зоналар ҳудуди собиқ ер эгалари назорати остидадир, аммо иқтисодий фаолият миллий боғнинг маъмурияти билан мувофиқлаштирилган бўлиши шарт.

Кўриқланма зоналар иш режими, муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуннинг 47-моддасида келтирилган. Ни таҳлил қилиб, бу масалада иккита асосий фаолият гуруҳини ажратиш мумкин. Давлат кўриқхонаси кўриқланма зонасининг бир қисми экологик туризмни ташкил этиш, мазкур ҳудуд учун хос бўлган камёб ҳамда йўқолиб кетиш хавфи остида турган ўсимликлар ва ҳайвонларнинг турларини кўпайтириш мақсадида табиий питомниклар барпо этиш учун ҳамда кўриқхонанинг бошқа эҳтиёжлари учун шу кўриқхонанинг ўзига топширилиши мумкин [8, 9]. Юқоридаги талабларни таҳлиliga кўра барча миллий боғлардаги фаолият турларини икки гуруҳга жаратиш мумкин. Булардан биринчиси миллий боғларнинг мақсад ва вазифалари ва уларга зид бўлган фаолият турларини миллий боғнинг барча зоналарида тўлиқ тақиқланиши:

- фойдали қазилмаларни қидириш ва қазиб олиш;
- дарахт ва буталарни кесиш (парваришlash йўсинидаги ва санитария мақсадидаги кесиш бундан мустасно);

- гидрологик ва гидрогеологик режимни ўзгартирадиган ҳаракатлар;
- тупроқ эрозиясга ва тупроқ қопламининг бузилишига олиб келадиган тадбирлар;
- геологик қатламларни очилиб қолишига ва бузилишига;
- ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг таназзулини келтириб чиқарувчи ҳаракатлар (ов қилиш);
- табиат боғларининг фаолияти билан боғлиқ бўлмаган йўл ва муҳандислик-коммуникация ишларини (йўллар, қувурлар, электр узатиш линиялари ва бошқа коммуникациялар қуриш ишлари) амалга ошириш;
- чиқиндиларни сақлаш ва кўмиш, оқова сувларни оқизиш;
- тирик организмларнинг янги ва кенжа турларини иқлимлаштириш мақсадида жойлаштириш;
- тарихий ва маданий аҳамиятга эга бўлган объектларга зиён келтириш ва улар олиб кетиш кабилар.

Бу турли миллий боғлардаги амалга оширилган функциянал зонирлаш амалиётидан далолат беради. Турли миллий боғлардаги ҳар бир зонанинг катталигидаги фарқлар нисбати ўзгариб туради. Масалан, Приелбрус миллий боғида кўриқхона зонасининг улуши 73% бўлса, "Россия Шимоли" миллий боғида бу кўрсаткич 1%га тенг. Бироқ, бу миллий боғларда табиий комплексларни муҳофаза қилишни белгилаб берувчи кўрсаткич ҳисобланмайди.

Бироқ, юқорида режалаштирилиши мумкин бўлган тадбирларнинг барчаси фақат миллий боғнинг хўжалик учун фойдаланишга ажратилган ҳудудларда амалга оширилади. Кўриқхона режимидаги ёки бошқа функционал зоналарда тадбирларни ўтказиш миллий боғ директори билан келишилган ҳолда рухсат берилади. Функционал зонирлашнинг алоҳида турларини таҳлил этишда, баъзи тадқиқотчилар томонидан амалиётда алоҳида зоналар майдонинг оптимал нисбати белгиб ўтилганлигини ҳам айтиб ўтиш зарур [10, 11].

Масалан, Н.М.Забелиннинг (1987) фикрича, ушбу турдаги меъёрларни қўллаш мақсадга мувофиқ эмас: "Зоналарга ажратиш–механик жараён эмас, балки нисбатан йирик минтақанинг табиий ва хўжалик вазиятини аниқлашда ажратиб олинган ҳудуднинг ресурсларини кўп кўрсаткичли инвентаризация қилиш натижаси ҳисобланади". Мантиқий эчимлар қонунга нисбатан самаралироқ бўлиб, белгиланган мақсадларга эришишга имкон беради. Бу норматив ёндашишдан кўра, илмий дунёқараш учун кўпроқ мос келади " [1].

ХУЛОСА

Миллий боғларда табиий объектлар ва мажмуаларга зарар етказиши мумкин бўлган фаолиятнинг бошқа турлари ҳам чекланиши ёки тақиқланиши мумкин. Миллий боғнинг функционал фаолиятига зид келмайдиган хўжалик фаолиятнинг бошқа турлари ҳам амалга оширилади, шунинг учун, муҳофазага олинган табиий муҳитда маҳаллий кўламдаги ўзгаришлар содир бўлиб туради.

Шундай қилиб, миллий боғ моделини тузишда анъанавий табиатни бошқариш ҳудуди билан биргаликда 8 та функционал зона ажратиш мумкин. Бироқ, ҳозирги кунда фаолият юритаётган миллий боғларда функционал зоналарнинг сони камдан-кам ҳолларда 5 дан ошади, чунки амалиёт шуни кўрсатадики, ажратилган ҳудудлар қанча кўп бўлса, шунчалик уларни зонирлаш таркиби ва бошқариш жараёни ҳам мураккабланиши. Бундан ташқари, мураккаб зонирлаш тизимига эга миллий боғларда маҳаллий аҳолининг мослашиши ҳам қийинлашади. Чунки, аҳоли учун ҳар бир ажратилган зонада табиатдан фойдаланиш бўйича белгиланган чекловларга амал қилган ҳолда иш фаолиятини ташкил этиш мураккаб жараён ҳисобланади. Шу билан бирга, қонуни бузишлар, турли хил зиддиятли вазиятлар, кескинликлар ва қийинчиликларнинг сони ортиб боради.

Масалан, миллий боғларнинг фаолият кўрсатиши учун йўллар, бошқа коммуникациялар ва иншоотлар қурилиши зарур бўлган ҳолларда бузилган ерларни рекультивация қилиш, барча табиатни муҳофаза қилиш йўналишидаги тадбирларни амалга ошириш ва бошқалар. Шунингдек, айрим тадбирлар махсус ажратилган ёки олдиндан режалаштирилган жойларда ўтказилади. Масалан, туристларнинг дам олишлари учун мўлжалланган ҳудудлар, махсус ўт ёқиш учун жойлар, ҳаваскорларни балиқ овини ташкил этишга, шунингдек, фестиваллар, оммавий спорт мусобақалар ва кўнгилочар тадбирларни ташкил этишга рухсат берилади.

REFERENCES

1. Забелина Н.М. Национальный парк. –М.: Мысль. 1987. -170 с
2. Абдуганиев О. И., Махкамов Э. Г. Географические особенности организации туристско-рекреационной деятельности в охраняемых природных территориях //Экономика и социум. – 2019. – №. 9. – С. 383-390.
3. Isomiddinovich, A.O. , Mahkamov, E. and Bahrom, N. 2022. Geographic Aspects of Organizing Tourism in Protected Natural Areas. *Miasto Przyszłości*. 27, (Sep. 2022), 82–85.

4. Olimjon I. Abduganiev, & Elyorbek G. Makhkamov. (2022). ECOLOGICAL TOURISM IN PROTECTED NATURAL AREAS. *Journal of Geography and Natural Resources*, 2(02), 25–32. <https://doi.org/10.37547/supsci-jgnr-02-02-04>
More Citation Formats.
5. Isomiddinovich, A. O. ., Mahkamov, E. ., & Bahrom, N. . (2022). Geographic Aspects of Organizing Tourism in Protected Natural Areas. *Miasto Przyszłości*, 27, 82–85. Retrieved from <http://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/500>.
6. Олимжон Исомиддинович, А. ., & Фарангиз Ботиржон кизи, Ф. . (2022). ЛАНДШАФТ ВА БИОЛОГИК ХИЛМА-ХИЛЛИКНИ ГАТ-ТАХЛИЛ АСОСИДА БАҲОЛАШ. *Новости образования: исследование в XXI веке*, 1(1), 53–58. извлечено от <http://nauchniyimpuls.ru/index.php/noiv/article/view/98>.
7. Dekhkanbaeva M. N. Prospects Of Tourism Development In Uzbekistan //The American Journal of Applied sciences. – 2022. – Т. 3. – №. 02. – С. 95-99.
8. Dehkanbayeva M. N. TERRITORIAL LOCATION AND FUNCTION OF SACRED LANDSCAPES (FERGANA REGION) //Экономика и социум. – 2019. – №. 11. – С. 919-921.
9. Isomiddinovich A. O. et al. Tourism Potential of Protected Natural Areas and Problems of Its Use //Texas Journal of Multidisciplinary Studies. – 2022. – Т. 9. – С. 162-166.
10. Хамидов А. А., Дехканбаева М. Н. ИССЛЕДОВАНИЕ БИОГЕОГРАФИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ //Academic research in educational sciences. – 2022. – Т. 3. – №. 5. – С. 881-886.
11. Дехканбаева М. Н., Накибов К., Мустаев Р. ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ОПУСТЫНИВАНИЯ //Экономика и социум. – 2019. – №. 11. – С. 939-942.
12. Пиньковский М. Д. и др. Научное обоснование ГАТ" Сочинский национальный парк". – 2011.